

У НОМЕРІ:

Професійні орієнтири

Страшна Л. В.

Психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики девіантної поведінки в підлітків 2

Проводимо заняття

Білогуб Ю. В.

Абетка для розумників. Комплекс корекційно-розвивальних занять для першокласників 7

Павленко Т. М.

Докорінна трансформація особистісних переконань творців освітнього середовища — запорука сутнісних змін в освіті. Семінар-тренінг для директорів ЗЗСО та ЗПО 15

Передплатний індекс — 37070

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ КІЛЬНИОМУ ПСИХОЛОГУ УСУЄ ДЛЯ РОБОТИ

№ 6 (138) • ЧЕРВЕНЬ 2020 р. • ЗАСНОВАНИЙ У ТРАВНІ 2008 р. • ВИХОДИТЬ РАЗ НА МІСЯЦЬ •
• Учасники проєкту: Інститут педагогіки АПН України, КМПУ ім. Б. Грінченка •
• ЗА СПРИЯННЯ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКІВ

Л. В. Страшна, обласний ліцей-інтернат для сільської молоді, м. Кривий Ріг

Однією з основних проблем у середовищі покоління, що зростає, є антисоціальна поведінка підлітків. Таку категорію класифікують як діти та підлітки з нестандартною або такою, що відхиляється від норми, поведінкою.

Проблеми соціальної адаптації й дезадаптації підлітків — труднощі в засвоєнні та пристосуванні до наявних норм соціального життя або труднощі в дозволі тих норм, що є соціально небезпечними, несуть у собі загрозу для життя й здоров'я дитини. Це насамперед проблеми, пов'язані з неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією підлітків у соціальному середовищі — важкі діти (некеровані, педагогічно запущені, такі, що поводяться зухвало, агресивно); погана компанія, кримінальний контакт, причетність до кримінальних обставин, перебування на обліку в поліції; вживання дітьми алкоголю, наркотиків; адаптація до нового середовища (у новому класі, школі, дитячому колективі); дезадаптація до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, самотність, дефіцит спілкування.

У процесі вивчення особистості з поведінкою, що відхиляється, важливо визначити рівень її готовності до перевиховання. Досвід переконує, що одні з них каються в своїх провинах, гостро переживають своє становище, прагнуть виправитись. Інші також усвідомлюють свої недоліки, але не роблять нічого для того, щоб стати кращими, проявляють

пасивність у своєму перевихованні. Ще інші озлоблені на всіх, пройнялись недовірою до вчителів та батьків, активно протидіють спрямованим на них виховним впливам. А ще хтось затаївся, ззовні слухняний, але внутрішній опір залишився. Знаючи ставлення вихованця до самого себе, до своїх негативних вчинків, до педагогів і батьків, учнівського колективу і органів його самоврядування, можна правильно будувати процес перевиховання.

Підлітковий вік — це період значних змін у становленні особистості. Такі зміни стосуються фізіології організму, міжособистісних взаємин, рівня розвитку пізнавальних процесів, інтелекту й здібностей. Слід зазначити, що в цей віковий період центр фізичного і духовного життя дитини переміщується з будинку в зовнішній світ. Спільна діяльність підлітка з однолітками й дорослими організовується на ширшому діапазоні інтересів і запитів порівняно зі спільною діяльністю дітей. Таким чином, головною особливістю підліткового періоду є різкі, якісні зміни, які торкаються всіх сторін розвитку. Цей період можна характеризувати як кризовий.

Визначальним характером особистісного розвитку особистості підлітка є бурхливий розвиток його самосвідомості. У підлітковому віці формуються взаємопов'язані компоненти особистості — самооцінка і пов'язаний з нею рівень домагання. Вони виступають як потужний чинник розвитку особистості підлітка. При нормальному розвитку особистості підлітка вкрай

важливо, щоб його самооцінка була адекватною, тобто об'єктивною.

Л. С. Виготський відзначав, що підлітковий вік є найчутливішим до особливостей соціальної ситуації, яка визначає той чи інший напрям становлення хлопця або дівчини. Напруження в соціальній ситуації призводить до різних відхилень в особистісному розвитку та поведінці підлітків.

Ю. О. Захаров, І. А. Руданова, З. Г. Зайцева та інші зазначають, що структурним центром розвитку особистості в цей період стає потяг підлітків до так званої дорослості, а також реальна невідповідність «бажаної дорослості» і поведінки в конкретний віковий період.

У свою чергу, М. О. Галагунова визначає, що саме діти перебувають нині чи не в найскладнішому становищі внаслідок несформованості власної системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтацій, що не дає їм змоги адекватно реагувати на події, факти навколишнього життя.

Як зазначають І. Д. Зверева, А. Й. Капська, О. І. Безпалько, особливу тривогу викликають не тільки дедалі більша відчуженість, підвищена тривожність, духовне спустошення, а й цинізм підлітків, їхня жорстокість, агресивність.

Ефективне вирішення цієї проблеми ґрунтується на розкритті причин виникнення девіантної поведінки, аналізі психічного розвитку особистості важкого підлітка, впливі соціальних чинників на формування і прояви в підлітків різних форм поведінки з відхиленням.

Порушення поведінки у підлітків М. О. Алемаскін ділить на три групи: реактивно обумовлені (втечі, суїциди); викликані низьким морально-етичним рівнем особистості (вживання наркотиків, алкоголізація, правопорушення); зумовлені патологією потягів (садизм, дромоманія (бродяжництво) та ін.). Автор вважає, що порушення поведінки першої групи викликані в основному психотравмуючою ситуацією, другої — неправильним

вихованням, у походженні розладів третьої групи головна роль належить біологічному чиннику.

В. Т. Кондрашенко, виходячи з соціально-психологічних критеріїв, виділяє чотири основні типи девіантної поведінки у дітей та підлітків: антидисциплінарні, антисоціальні (антигромадські), делінквентні (протиправні) і аутоагресивні.

Загалом, як зауважує І. С. Кон, підлітковий вік являє собою групу ризику в контексті девіантної поведінки через:

- труднощі перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і завершуючи перебудовою «я-концепції», що зумовлюють переживання підлітком тривоги, емоційну напруженість, нестійкість, неврівноваженість тощо;
- граничність і невизначеність становища підлітка (уже не дитина, ще не дорослий);
- суперечності, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю.

Т. А. Шишковець вказує такі причини девіацій:

- 1) відхилення від норми у стані здоров'я (порушення у фізичному та (або) психічному здоров'ї, невідповідність фізичному розвитку, відставання в рості, акцентуація характеру);
- 2) порушення у сфері міжособистісних взаємин (непопулярний, неприйнятний, зневажуваний, ізольований у класному колективі, такий, що примикає ціною жертв, втрат; конфліктний, відчужений, безконтрольний, якого виключають із сім'ї);
- 3) помилки педагогів (перевищення педагогічної влади; позбавлення дитини індивідуальних стимулів; покарання як приниження особистості учня; суперечливість пропонованих вимог; поверхневе знання особливостей учня, конфліктні відносини між батьками учня і вчителями або між учнем і вчителями та ін.);
- 4) помилки сімейного виховання («задушене дитинство», «загублене дитинство»,

«самотнє дитинство», «байдуже дитинство»); відсутність у батьків елементарних психолого-педагогічних знань, перекладання турбот про виховання на школу; відсторонення підлітка від фізичної домашньої праці; конфлікти в сім'ї тощо;

- 5) соціальні причини (протиріччя в суспільстві, у мікросоціумі);
- 6) психотравмуючі ситуації (розлучення батьків, смерть близьких, зміна місця проживання тощо).

Наведені чинники не зумовлюють девіантну поведінку підлітка, але за несприятливих умов можуть стати підґрунтям для виникнення різноманітних поведінкових девіацій. При цьому слід урахувати, що для підлітка значущими стають насамперед стосунки з однолітками, в очах яких він бажає ствердити себе. Якщо це не вдається, підліток може шукати інші кола спілкування, часто з асоціальною спрямованістю, стати важким.

Л. І. Міщик та З. І. Білоусова проаналізували риси важкого підлітка:

- відставання в інтелектуальній сфері, нерозвиненість чи особлива вибірковість сприйняття й оцінки довкілля, недосконалі розумові процеси, нерозвинуте мовлення;
- негативні риси характеру, безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, часто байдужість, жорстокість до інших людей, тварин, природи тощо;
- підвищена конфліктність у стосунках з товаришами по навчанню, батьками, вчителями;
- підвищений інтерес до заборонених, не відповідних віковій розвазі на тлі відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності;
- афективність, відсутність бажання і вміння стримувати себе в момент сильного збудження;
- активізація механізмів психологічного захисту, що впливають на трактування

підлітком поведінки як нормальної, формування нечесності, агресивності;

- вибір негативних способів самоствердження через девіантну поведінку тощо.
- При цьому форми девіантної поведінки підлітка мають властиві для його віку особливості.

Так, зокрема, алкоголізація підлітка відбувається через прагнення зменшити характерний для нього стан тривоги і водночас — позбавити надмірного самоконтролю і сором'язливості. Важливу роль відіграють також прагнення до експериментування і особливо — норми підліткової субкультури, за якими алкоголь традиційно вважається однією з ознак мужності і дорослості, а також негативний приклад батьків.

Наркотизація підлітка, як і пияцтво, пов'язана з психічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних відчуттів і переживань, цікавістю, наслідуванням старших, впливом групи однолітків, а іноді й обманом з боку поширювачів наркотичних речовин.

Суїцидальна поведінка підлітка часто є криком про допомогу в разі негараздів у взаємодії підлітків з оточенням, неможливості самостійно розв'язати проблеми.

Бродяжництво підлітків часто є наслідком несприятливих умов виховання в сім'ї, часто гіперопіки і авторитарного тиску.

Протиправна і злочинна поведінка підлітків часто пов'язана з недостатньо розвинутими в них правовою свідомістю, мотивуючими структурами особистості, емотивністю поведінки, імпульсивністю і конформізмом тощо.

За сприятливих умов, а також спеціальної роботи можна запобігти виникненню девіантної поведінки підлітків або відкоригувати її небажані прояви. В іншому разі негативні прояви поведінкових девіацій закріплюються, набуваючи особливо небезпечних форм у дорослому віці.

Профілактика і корекція девіантної поведінки особистості є особливо дієвими на ранніх

етапах, коли приділяють увагу тим особливостям поведінки, що можуть надалі призводити до правопорушень. Йдеться насамперед про прогули (можуть бути як формою девіантної поведінки, так і наслідком невротизації дитини, шкільного неврозу), погану успішність (може бути зумовлена як педагогічною занедбаністю, так і дефектами інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку), низький статус дитини у шкільному колективі, ізолюваність у ньому; наявність компенсаторної поведінки інфантильного характеру (через прагнення забезпечити успіх у будь-який спосіб, зокрема через псування зошитів та меблів, бійки) тощо.

Зрозуміло, що профілактична робота має здійснюватись у тісному контакті з батьками і педагогами. При цьому слід урахувати, що педагоги, часто не помічаючи цього, роблять надмірну кількість зауважень девіантам, оцінку дають не окремому вчинку, а особистості загалом, до оцінювання нерідко підключається весь клас. Тому передумовою успішної профілактичної роботи є психологічне консультування педагогів і батьків щодо змісту, особливостей прояву і чинників девіантної поведінки, а також специфіки взаємодії з девіантами.

Психологічна профілактика, яка здійснюється у закладах освіти, передбачає дотримання в навчальному закладі психологічних умов, необхідних для повноцінного психічного розвитку і формування особистості дитини на кожному віковому етапі; своєчасне виявлення таких особливостей дитини, які можуть призвести до певних труднощів, відхилень у її інтелектуальному й емоційному розвитку, у поведінці й стосунках з дорослими та ровесниками.

Психопрофілактична робота може проводитись як з окремими дітьми або групами дітей, окремими і паралельними класами, так і з учителями, вихователями, батьками та іншими дорослими людьми, які впливають на виховання та розвиток дітей.

У психологічній профілактиці прийнято виділяти три рівні.

Перший рівень — це первинна профілактика. На цьому рівні практичний психолог працює з дітьми, які мають незначні емоційні, поведінкові та навчальні розлади. На першому рівні у центрі уваги фахівця перебувають усі діти закладу.

Другий рівень — вторинна профілактика, спрямована на роботу з девіантами, тобто тими дітьми, які мають певні психологічні проблеми. Вторинна профілактика передбачає раннє виявлення у дітей труднощів у навчанні і поведінці. Головне завдання цього рівня — подолати ці труднощі ще до того, як діти стануть соціально або емоційно некеріваними. У цьому разі практичний психолог працює не з усіма дітьми, а з групою чи індивідуально. Вторинна профілактика передбачає роботу практичного психолога не лише з дітьми, а й з педагогічними працівниками, батьками, навчає дорослих стратегії подолання різних труднощів у спілкуванні з дітьми та їх вихованні.

Третій рівень — третинна профілактика. На цьому рівні профілактики діяльність практичного психолога зосереджується на дітях із яскраво вираженими навчальними або поведінковими проблемами. Головне завдання психолога у профілактичній роботі з цими дітьми — корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і проблем. При третьому рівні психопрофілактики психолог працює з окремими учнями. Цей рівень вимагає від психолога великих зусиль і тривалого часу.

Практика роботи працівників психологічної служби навчальних закладів свідчить, що найбільше уваги вони змушені приділяти другому і третьому рівням профілактики. Безумовно, це є свідченням того, що вони недостатню увагу приділяють першому рівню психопрофілактики, а тому особливо багато часу забирає у них робота з дітьми, які вже мають яскраво виражені психологічні проблеми.

Профілактика девіантної поведінки нерозривно пов'язана з процесом соціалізації особистості і залежить від таких умов, як комплексність (проведення спільних заходів не лише на соціально-психологічному, а й економічному, правовому, медико-санітарному, педагогічному рівнях), послідовність, диференційованість (залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини і особливостей її оточення), своєчасність (надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки), пріоритет превентивності соціальних проблем, прогностичність (спрямованість у майбутнє, насичене позитивними цінностями і цілями, планування життєвих цілей без девіантної поведінки).

О. В. Змановська називає такі форми психопрофілактичної роботи:

- організація соціального середовища, у рамках якого передбачаються соціальна реклама з формування настанов на здоровий спосіб життя, створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед через засоби масової інформації;
- формування соціальних зон підтримки, зокрема через організацію і підтримку громадських організацій, молодіжних рухів;
- інформування, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності ухвалювати конструктивні рішення щодо власної поведінки; здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- і телефільмів тощо;
- активне навчання соціально-корисних навичок, активізація особистісних ресурсів, що реалізуються на тренінгах, зокрема тренінгах асертивності або резистентності до негативних соціальних впливів, у групах спілкування і особистісного зростання тощо;
- організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці, зокрема через

залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у позитивній діяльності (подорожі, походи і гори, екстремальні види спорту тощо);

- організація здорового способу життя, що передбачає розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму навчання й відпочинку.

Важливою є робота працівників психологічної служби із батьками учнів. До захисних чинників виникнення поведінкових проблем у межах родинної системи належать позитивні стосунки між батьками, між батьками і дитиною, а також тісне спілкування в родині, сформованість навичок вирішення проблем. Захисними чинниками служать також помірність тиску, високий рівень підтримки з боку родичів та соціального оточення.

Родина й оточення є головним джерелом формування у дитини захисних механізмів, які сприяють розвитку відчуття власної значущості, незалежності. Батьки мають слідкувати за соціальним оточенням дитини, нейтралізуючи або відсікаючи те, що шкодить її нормальному розвитку. Так, за умов перенасиченості інформаційного простору дуже корисно контролювати інформаційний потік, що нав'язується дитині.

У вихованні дитини батьки мають дотримуватись таких рекомендацій: виховувати дитину так, щоб вона перебувала у злагоді із собою і своїми відчуттями; була здатною адекватно виявляти свої почуття; підтримувати здорові стосунки з іншими людьми, піклуватися про себе. Батьки повинні допомогти відчувати самоповагу, знайти і зберегти справжніх друзів, сформувати мету в житті.

Таким чином, для запобігання девіантної поведінки підлітків треба створити сприятливі умови для розвитку дитини в родині та у школі, важливо, щоб школа і родина підлітка постійно взаємодіяли між собою. ■